

FOCS, FALLES I SÀTIRES

Alfons Llorenç

L'esclat mediterrani de la primavera arriba al País Valencià amb les falles. Un joc jubilar, gojós, arrelat, vullgam o no, als manantials més pregons del nostre poble; un foc, doncs, que proclama orígens, identitat, similituds i internacionalitat. Una festa que obri esclatxes en l'habitual *meninfotisme* col·lectiu per a oferir-nos unes jornades d'alegre connexió amb la veu més antiga de la terra, el ritu més vell de la nostra nissaga.

El foc no és únicament l'ingredient central i imprescindible de les Falles, el seu fi i principi, el seu únic element incombustible, sinó el tret comú en totes les festes valencianes, el component més constant. El trobem unit a flames o lligat al tro i a llum de la carcassa, a l'arcabús de l'abril alcoià o a la cornamenta del bou embolat, al ciri processional o a les exhalacions de la *Nit de l'Albada* d'Elx o a les ignicions de la *Vespra de Sant Joan*; l'exercim com a festa i se'ns presenta com a signe de festa plena.

Un foc sota múltiples aspectes, però emparentat amb el que, des de fa mil·lennis, la història ens presenta curosament protegit i acaronat pels pobles europeus. Flames dels déus, donades per Prometeu als humans, que presidien les festes de la unitat dels estat hel·lènics, el sant foc d'Olímpica i el sacrosant de Vesta, símbol de totes i cadascuna de les llars romanes, adorat i custodiat per immaculades verges.

Aqueix caràcter sagrat es perllongà en els festivals ígnis que propicien i saluden l'arribada de la Primavera i el retorn de la fecunditat de la natura. Són focs que arribaren a terres valencianes amb els colons del segle XIII i que, encara, s'exerciten a les valls pirinenques. Són els focs que també ens agermanen amb la cultura europea. Una estesa costum dels nostre continent ha estat –encara, a molt llocs- l'encendre fogueres en el temps de Quaresma, sense fer massa cas a la forta pressió cristiana a favor del rigor penitencial i, en especial, contra les litúrgies paganes.

Geografia del foc primaveral

A les Ardenes belgues els infants recullen, de casa en casa, materials combustibles, que vesteixen amb mates tallades de ginebre i ginesta i, en fer-se de nit, allumenen els pujols amb grans fogates. A Grand Halleux, enmig de la pila de llenya, es col·locava un ninot, conegut per *la bruixa*, que encendrà el casat més recent del poble. A

Bramant, homes i dones passejaven torxes enceses pels camps, ballant i cantant.

A la Xampanya francesa, el Dimecres de Cendra era conduït un perot carnestolenc a l'església; els capellans, amb hàbits als revés, cantaven de manera ridícula i dissonant una oració fúnebre per a, a continuació, cremar-lo, que és la seua mort i soterrar, com el de la *sardina*. A les Ardenes franceses el mateix primer diumenge de Quaresma s'encenien –el recent casat també era l'encarregat– fogueres en tots els pobles i es dansava als seu voltant. Al Franc-Comtat, els joves demanen llenya a les cases on habiten donzelles per a la foguera dels brandons, que, després del ball, botaran. A l'Auvèrnia s'encenien focs a tots els pobles, barris, carrers i cases de camp, mentre, amb funció preservativa, es recorrien els sembrats amb torxes, una pràctica també pròpia de la Picardia.

A la Prússia renana els xics recollien palla i brosta per a apilar-la al voltant d'un arbre, formant una barraca, on afegien un ninot. A Luxemburg aquesta mateixa cerimònia rep el nom de *cremar la bruixa*. Al Tirol es lligava la bruixa al tronc de l'arbre central. A Suàbia la mateixa figura se li deia la *vella* o l'àvia de l'hivern. A Suïssa també es cremava una figura de palla damunt d'un muntó de llenya. L'austríaca Silèssia cremava el dimarts de Carnestoltes ninots i els seus fragments eren lligats als arbres o soterrats al camp a fi de produir més fruits i afavorir el creixements de les messes; és el *soterrar de la mort*. A Oldenburg corrien, cridant, els sembrats amb manolls de palla cremant i a Düsseldorf el ninot portava una garba de cereal. A l'equinocci de primavera, a Zürich els xiquets carregaven palla, mentre les xiquetes arrossegaven un tronc de *maig*, fins arribar a la pira.

En acostar-se la Setmana Santa el perot anava prenent el nom de *Judes*, a l'Europa central. Els tions eren sagrats, es recollien i guardaven per allunyar de les cases animals i camps d'incendis, rajos o pedregades. Les cendres s'aventaven per augmentar la fertilitat de les terres i amb aigua es donaven a beure als ramats.

A Escòcia, el pastors ballaven al voltant de les fogueres i voltaven amb pals encesos per tal d'impedir l'eficàcia dels sortilegis de les bruixes. A les Híbrides, als cims de les muntanyes, s'encenien gran fogueres i feien que els ramats els pegaren tombs. Al País de Gal·les, per a assegurar una abundant collita, es passava corrent entre dos focs i es botava sobre les brases. Irlanda també obligava els ramats a passar entre aquestos *focs venturosos*. A la Suècia central i meridional tots els cims eren coronats amb grans fogueres enceses a cops de pedra de foc.

La geografia del foc primaveral arribà fins el continent negre. Cap al mes d'abril els metabels d'Àfrica del Sud encenien fogueres als seus horts per a que el fum, passant per les collites, les ajude a granar. Els zulús feien foc així mateix en la direcció del vent per tal de fumigar els camps i augmentar el seu rendiment.

Més prop de nosaltres, als països riberencs de la Mediterrània, ha estat general la presència de les fogueres, amb la finalitat de purificar i tractar d'aconseguir una col·lecta òptima. A Itàlia la vespra de sant Josep es cremaven grans muntons de brosta, coronats amb el ninot dels mals esperits i de l'hivern; una emotiva escena inicial de la pel·lícula "Amarcord"(1973) del genial Fellini ho testimonia perfectament; Nàpols rep la nit de sant Josep amb bunyols, que ja va veure i provar Goethe, mascletades i focs d'efímeres architectures amb dibuixos de judicis finals i purgatoris. El 1501, a la plaça de sant Pere del Vaticà ("*Il cole vaticano Valenza aveva*", segons Il Bembo), les gents de Cèsar Borja, arquebisbe i duc valentí, muntaren un *castell* i li calaren foc en honor de Lucrecia, que es casava amb el duc Este de Ferrara; una falla *avant la lettre*.

Falles catalanes i focs valencians

Catalunya, les Illes Balears i el País Valencià cremaven la figura de *carnestoltes*, sempre reomplida de palla de cereals, en la qual s'engendraria l'esperit dels propis cereals per a contribuir al seu creixement i desenvolupament. Al Pirineu lleidatà els *novençans* encara baixen corrents les faldes de les muntanyes amb troncs encesos, denominats *falles*; a les Illes el nom dels ninots carnestolencs és *canuts* o *bojots*.

El foc primaveral va tindre els infants com a protagonistes de la seua organització a les ciutats, especialment, amb objectes vells emblemàtics de l'hivern ("*Una estoreta velleta p'a la falla de sant Josep*", es demanava a València) o amb brancatge, palla o brosta en el camp ("*Sant Pasqual, un garbonet, més que siga xixotet*", és el cant de Vila-reial), en la Quaresma i combinat amb passejos de torxes i tions o explosions de focs d'artificis a fi de dispersar mals, que podrien afectar l'home, als animals i als vegetals. Segons Frazer es creia que "*el foc promou el creixement de les messes i el benestar dels homes i els animals, ja estimulants-los positivament, ja evitant-los els perills i calamitats que temen, com el trons i els rajos, l'incendi, la citzània i la cuca, l'esterilitat i les malalties, i no menys, les bruixeries*".

A l'Horta de València, arribada amb els repobladors del segle XIII, es mantingué fins les darreries del XIX la costum d'encendre focs, com en la vella Europa, la nit del 18 de març, la nit de sant Josep. Els

valencians del cap i casal pogueren contemplar fins els anys cinquanta del segle XIX, des de dalt de les muralles i les terrasses, les fogueres agrícoles, paganes, pageses, prerromanes, propiciatòries de vitalitats estiuenques. Així relata el ritu de 1851 el diari 'Mercantil Valenciano': "*las hogueras encendidas por los labradores de la Huerta a las puertas de cuasi todas las alquerías y barracas hubiera hecho creer a un forastero que presenciara el espectáculo de una vasta población devorada por un incendio*". Així era la festa, hortolana i rural, com recorda 'Las Provincias' el 1869: "*Siguiendo los labradores la antigua costumbre formaron delante de sus viviendas centenares de pequeñas hogueras en obsequio de san José, prendiéndolas fuego apenas anochecido, de modo que el verde campo que forma esta llanura, se hallaba matizado por vivísimas luces*". Al cim de cada foguera es posava un ninot de palla com el de les fogueres germanes europees i hivernals, aquells *bruixes, velles, judes, morts...* La santa foguera primaveral, cultural i primitiva amb el ninot, símbol de l'hivern i amb ànima de fusta, amagant el record de l'arbre, donava continuïtat als vells rituals del temps del fred d'adoració solar.

Això passava a l'Horta, els focs envoltaven València. Mentre, a l'interior de la ciutat murada, es penjaven enmig dels carrers, d'una corda, els *ninots de tiro*, mereixedors de l'escarni fins la seua crema a l'hora de vespres. Són els pares dels "*bultos bien hechos*" que va vore Carles Ros al seu segle XVIII i els germans dels que encara podem contemplar als balcons i finestres el dimecres central de la Quaresma, el *dia de serrar la vella* –un retorn fugaç a la carnalitat carnestolenca–, amb la denominació de *vell i vella, velles de serra, perots, monots*, etc. a Mutxamel, Agost, Cocentaina, Picassent o Elx. Hereus dels *pilae* o *maniae* que formaren part de les festes Compitalia y Mamurlia romanes amb la missió d'encarnar l'any lunar que s'acaba i aprofitar per a expulsar de la comunitat els esperits dels morts per a assegurar el triomf de la vida.

El naixement de les falles

Aquell *ninot de tiro* ritual s'emparellà amb la sagrada foguera rural i passaren a mans de la ciutat, que els va urbanitzar, els dessacralitzà, els feu més laics, festius. La foguera conquistà la ciutat i la ciutat engendrà la falla. Les fogueres abandonaren l'Horta i ocupaven València les falles. La València del segle XIX va recobrir el muntó de llenya hortolà amb teles urbanes i imposà el *cadafal* i creà una escena i, entre bambolines, situà a més d'un ninot i d'aquesta combinació de ninots nasqué la falla que coneguem. L'urbs s'apoderà del ritu rural i el va civilitzar. La falla s'erigí en escenari d'una dramatització estàtica amb protagonistes i situacions: "representa amb bastant propietat la figura d'un teatre", detectà el francès del

segle XIX Alexandre de Laborde. Simultàniament, els inquisidors descobriren les potencialitats de la nova falla i el concejals de València, en 1885, ja tractaren de suprimir-les per considerar-les "*una fiesta inculta, impropia de una capital seria i de primer orden*".

Amb el canvi, la funció sacerdotal dels infants, els seus *cants d'estoreta*, les seues col·lectes de trastos vells i combustibles de totes les espècies, deixaven pas als majors i les seues formes i mentalitats. Penetraren els oficis d'una ciutat menestral i artesana, repleta de tallers de treball ben acabat i de professions ben apreses. Entraren les architectures efímeres d'extensa i intensa tradició, amb els seus *cadafals* i *altars* de les efemèrides cíviques i religioses, de les visites reials i de les canonitzacions. Es va sumar l'esperit de barriada i la tertúlia ciutadana, creadora d'opinió; rebotigues, barberies i cafetins proposaven el tema, senyalaven a *qui* i què portar a la picota.

Fou el barri del Carme de la ciutat de València qui donava el perfil per a reconvertir la foguera en falla, fou la ciutat vella la que donava tipus i motius a les falles i a les comèdies –i fins i tot a la dramatitzacions fetes als "altars" de la festa de sant Vicent–, que naixien i mamaven, alhora, de les mateixes gents i ideologies i, a més, oferia una infraestructura d'ocupacions, tècniques, preocupacions i preferències. Si afegim una certa inclinació valenciana a l'espectacularitat i a la teatralització de la vida pública i la domèstica, del món privat i del públic, i, si sumem, les classes urbanes del segle XIX i el seu gust pels sainets, arribem al concepte actual de falla i a entreveure la seua gènesi. I, des del barri del Carme, s'extingueren, com una taca d'oli, a la resta del cap i casal.

Erotisme i sàtira

Les falles nasqueren envoltades i foren marc de sensualitat, de carnalitat. Essent encara fogueres equinoccials, en 1792, el conservador 'Diario de València' ja es queixava dels "*dañosos excesos que se comenten en la víspera y el dia de san José*". El fonamentalista carmelita aragonès Manuel Traggia el mateix any assenyala que els ninots son "*figurones ridiculamente vestidos, entreteniendo a la mayor parte del pueblo*" y proposa la supressió de la festa perquè "*la confusión y el bullicio ocasiona a ambos sexos el desenfreno cruel de las pasiones*". El 'Diario Mercantil' del 19 de març de 1851 parla de les "*escandalosas escenas que puede decirse eran el polo opuesto de la moral...con cierta tendencia anticonyugal*".

Un poble tan vitalista com el valencià ha acceptat sempre de mala gana les repressions i prevencions que la moral judeocristiana projecta sobre l'erotisme. Ha estat prou difícil negar al nostre País

una dimensió espiritual, estètica i artística i presentar-lo com a pecaminós. Els moralistes ho tingueren ben costera amunt l'imposar a la gent la consciència de pecat contra el sexe. No deixa de ser simptomàtic que s'atribuesca a un cardenal valencià, ben devot, per altra banda, de la Maredeu, l'expressió tan popular: "Dels pecats del piu, el Nostre Senyor se'n riu".

L'erotisme sol donar-se junt a la sàtira. Els *ninots de tiro* i tota la gama de perots ja portaven, i, encara, porten, emparellats versets que proclamen els motius de la seua burlesca exhibició. S'exerceix el sarcasme i la crítica individual o col·lectiva, es manifesten opinions sobre pràctiques ciutadanes, actuacions municipals i realitats socials. Un tòpic, que, com tots els tòpics, és una veritat condicional –i a vegades, insidiosa– fa als valencians una gent especialment dotada per a la sàtira i a la nostra parla particularment apta per a expressar-la. Queda una consciència vaga de predisposició a la mordacitat, a l'expressió procaç, a la paròdia. I, ha estat una constant el trobar-se a gust entre manifestacions de caricatura, i quant més càustica, millor; ens ha agradat mirar les coses des d'un prisma sarcàstic, que, difícilment respectava res, ni el veí més desgraciat, ni l'amor més sublim ni la litúrgia més sagrada, com passava a les falles.

El llibret de falla

Les falles, fogueres urbanitzades i urbanes, necessitaven, per tal de completar i ampliar la seua expressivitat i insinuacions necessitaren textos, que eren, al principi, col·locats als bastidors del cadafal i en els murs pròxims; alguns d'aquests escrits començaren a imprimir-se per a gaubança dels ciutadans. Però fou Josep Bernat i Baldoví, en escriure el 1855 el primer *llibret* per a la falla de l'Almodí amb el títol de "El Conill, Vicenteta i don Facundo", qui va convertir l'anècdota de barri, que constituïa l'argument de les falles, en maliciós cas general, en espectacle ciutadà, augmentant les possibilitats de comunicació. Des de l'estretor veïnal, la falla passava a ser una "vinyeta costumista alhora que pàbul per a un riure comú i extensible", en paraules de Joan Fuster.

El *llibret* enriqueix els seus diàlegs sense so i la falla resultava un sànet sense acció, un sànet estàtic. La denominació de *llibret* és tot un símptoma d'origen teatral; tampoc és casual que el seu inventor siga un fabricant de comèdies. En general, els primers autors també escrigueren peces dramàtiques: Pizcueta, Palanca Roca, Liern, Fambuena, Peris Celda, Hernández Casajuana... Sànets i falles compartiren un mateix públic consumidor i uns mateixos generadors, objectes i subjectes actius i passius. Els oficis d'una ciutat menestral i artesana i l'esperit de barriada, ocupacions, preocupacions,

mentalitats, gustos i manies, oferiren tipus, motius i tècniques a les falles i a les comèdies, als "*libretos*" i als *llibrets*.

Els *llibrets* assumiren i concentraren tota una cabdalosa corrent de literatura sarcàstica, eròtica i satírica, nascuda amb el poble valencià. De fet, el condiment irreverent i mordaç abunda, no sols en poesies, crònics, dietaris, pasquins, romanços, trobos, col·loquis, raonaments, sinó que arriba fins a les nostres grans novel·les com "L'Espill" o "Tirant lo Blanc".

També els *llibrets* acompliren una funció d'estendard de la resistència durant els anys de la salvatge tirania franquista, en facilitar uns dies la presència pública i impresa del valencià als carrers, malgrat la temptativa dels jerarques falangistes de prohibir-la en 1940. Curiosament, fou als anys de la postguerra quan es donaren passos decisius en la dignificació de la llengua dels *llibrets*, gràcies precisament a l'esforç de lo Rat Penat, al seu servei de correcció i als seus concursos de *llibrets* en els què era obligatori l'ús de les *Normes de Castelló*, a partir d'un acord de 1954. Aquest ambient de recuperació i enaltiment va facilitar als anys setanta la confecció d'altres papers fallers per part d'escriptors com Jacint Mustieles, Puig Torralba, Almela i Vives, Bernat Artola, Duran de València, Ferrer Pastor, Carles Salvador, Vicent Andrés Estellés o Carmelina Sánchez Cutillas. Però, aquest procés fou frenat i entrebanat, en plena "batalla de València", en adoptar tant la Junta Central Fallera com el Rat Penat unes ortografies secessionistes i lèxics plens de dialectalismes i barbarismes. El nombre d'autors s'ha anat reduint: tres poetes acaparen tots els premis i sols onze escriptors confeccionen el cinquanta per cent de *llibrets*, més combatius i avorrits que divertits i graciosos, en un procés de producció quasi industrial i des d'òptiques d'adoctrinament fonamentalista. Per si fora poc, en potenciar les falles la monumentalitat, basten per a la seua explicació els cartells, i els *llibrets* han deixat de ser un complement imprescindible, convertint-se en un ingredient secundari. L'amordaçament del franquisme buidà les falles del seu esperit iconoclasta, insolent, rebel, lliure, subversiu, carnestolenc, fonament popular, per a apuntar-les al reaccionarisme. Un camí en el què han perdut l'ingeni i la gràcia.

Però, sàtira i burla són coses ben serioses. Històricament, el poble valencià ha desfogat els seus disgustos, queixes, insatisfaccions i frustracions amb una sensata i higiènica catarsi social, amb la *insolent sàtira antiga*. Des del segle XV al XX apareixen abundantíssims documents burlescos. En temps de *Decadència* fou el reducte literari on es refugià amb obstinació la llengua. Al nostre País, la literatura satírica, les apetències populars i el valencià exhibeixen interrelacions molt estretes. És cert que quan una llengua

perd la seua homologació entre els altres idiomes cultes, es converteix en un llenguatge adequat per a exclamacions i risas d'anar per casa. Però no és menys cert que la producció satírica valenciana també ha estat un bastió de resistència front a l'ofensiva constant, enutjosa i invencible del castellà.

La literatura burlesca i satírica ha estat un instrument de cohesió col·lectiva en temps difícils i ha assegurat la pervivència d'usos literaris de la llengua i algun dels trets dels tarannà d'un poble. La burla, la sàtira han estat una arma, l'única moltes vegades, sàvia i civilitzada, feta de paraules, en mans del poble, que temien els poderosos en trencar-los els seus esquemes i invertir les seues inamovibles categories.

Març de 2007